

DE TIJD ALS ZINGEVER

Mark ELCHARDUS

Ignace GLORIEUX

In de samenwerking waaruit deze paper is gegroeid heeft Elchardus vooral aan de theorievorming en de formulering van hypothesen gewerkt, terwijl Glorieux vooral de verwerking van de gegevens en de toetsing van de hypothesen voor zijn rekening heeft genomen. De gebruikte gegevens werden verzameld met de steun van de Vlaamse Gemeenschapsminister van Cultuur en de medewerking van Els Enhus. Wij danken hen voor hun bijdrage. Een franstalige versie van deze paper werd voorgesteld op een colloquium georganiseerd door "Les Temps Sociaux" in Louvain-La Neuve op 5 en 6 februari 1987.

Eén van de belangrijkste ontwikkelingen in de hedendaagse sociologie, is het inzicht dat handelingen op zich of van nature geen betekenis hebben, doch een betekenis krijgen via processen van communicatie en toewijzing (cf. Luhmann, 1984: 191; Goodman, 1972: 443). Aangezien de interpretatie en de toewijzing van handelingen een essentieel element is van de gedragsverwachtingen die een handeling kan oproepen, bekleedt de communicatie over die processen een centrale plaats in het tot standkomen van de (ervaren) voorspelbaarheid van het sociale leven en dus van haar continuïteit en structuur.

In deze bijdrage onderzoeken we in welke mate en op welke wijze, de tijd een belangrijk medium van dat communicatie-proces is geworden.

1. De verdaaglijksing van de uurwerktijd

Wie onderzoek heeft verricht op het niveau van de handeling zelf, en niet alleen heeft gewerkt met de sporen die handelingen nalaten in de staatsboekhoudingen en in dossiers, is vertrouwd met de problematiek van de interpretatie van het handelen. Deze stelt zich bv. op een bijzondere scherpe wijze bij het verzamelen en interpreteren van tijdsbudgetten. Bij dat soort van onderzoek is men immers verplicht de stroom van het handelen op te delen en handelingen van elkaar te onderscheiden. Dat gebeurt overwegend op basis van de lexicale betekenis van die handelingen, zoals die in de woordenboeken staat opgetekend en waarnaar in de activiteitenlijsten impliciet wordt verwezen. Een groot deel van het tijdsbudgetonderzoek vertrekt nog steeds van de opvatting dat de betekenis van de handelingen of bezigheden op afdoende wijze kan worden gevat door gebruik te maken van die lexicale betekenis. Er zijn echter verschillende redenen om een dergelijke benaderingswijze vandaag ontoereikend te achten. Door te veronderstellen dat de betekenis van een activiteit op afdoende wijze wordt geduid door haar naam, bouwt men immers een statisch vooroordeel in. Het is dan onmogelijk om veranderingen in de betekenis van activiteiten te onderzoeken en de studie van temporele veranderingen beperkt zich dan tot een registratie van de verschuivingen van kwantiteiten tijd tussen verschillende soorten van (lexicaal onderscheiden) bestedingen.¹ De mogelijkheid van reflectie over de betekenis van het handelen is m.a.w. niet gegeven binnen de perken van die lexicale benadering. Die mogelijkheid veronderstelt immers dat zowel de tijd als de betekenis van de tijdsbesteding, geabstraheerd worden van de lexicale schema's van activiteiten en bezigheden. Zij veronderstelt dat men overstapt van wat E.P. Thompson (1967) i.v.m. de historische verandering in de opvattingen over tijd en werk, een verschuiving van taak- naar tijdoriëntatie heeft genoemd. Men meet de tijd dan niet langer in termen van de tijd die nodig is om bepaalde, routinematige handelingen of taken te verrichten, doch veralgemeent de

mogelijkheid om een handeling uit te drukken in termen van de tijd die ze in beslag neemt. Men ontwikkelt m.a.w. een nieuwe kwantitatieve taal om over het handelen te spreken. Die verschuiving kan o.i. worden beschouwd als één moment uit de ontwikkeling van het moderne tijdsconcept. Deze laatste beslaat verschillende eeuwen en kan omwille van haar cumulatief en gericht karakter als een sociale evolutie worden beschouwd. Tot de kern van die ontwikkeling behoort het proces van structurele differentiatie.

De moderne maatschappij wordt gekenmerkt door een vergaande differentiatie van handelingsverbanden, levenssferen en deelsystemen. De graad van differentiatie die zij heeft bereikt, is ondenkbaar zonder een reeks van gespecialiseerde communicatie- en integratiemechanismen, zoals bijvoorbeeld de gespecialiseerde talen van de wetenschap en van het moderne recht en het veralgemeende medium van uitwisseling geld. Deze kunnen, zoals in het geval van de talen en de methodologie van de wetenschap, een gespecialiseerd communicatieproces mogelijk maken, dat op haar beurt essentieel is voor de constitutie van een relatief autonoom handelingsverband zoals de wetenschap. Zij kunnen ook, zoals het geld, uitwisselingsrelaties tussen sterk gedifferentieerde sub-systemen mediëren. De ontwikkeling van deze media heeft de differentiatie van de samenleving vergezeld en mogelijk gemaakt (Parsons, 1971, 1977; Habermas, 1979, 1984: 143-271; Luhmann, 1982: hoofdstukken 6 en 10).

Ook het begrip tijd is het voorwerp van een dergelijke ontwikkeling geweest. Het is uitgroeid tot een algemene code die kan worden gebruikt voor het begrijpen van de werkelijkheid en tot een veralgemeend, symbolisch medium dat wordt gehanteerd bij het ordenen en voorspelbaar maken van het samenleven.

De evolutie van de tijdsordening en van de tijdsaanduiding, wordt gekenmerkt door een reeks van samenhangende processen - abstrahering, symbolisering, universalisering en standaardisering- die hebben geleid tot wat we een "verdaaglijksing" van de abstracte "uurwerktijd" kunnen noemen. De abstrahering van de tijd uit zich o.m. in de ontwikkeling van een mathematische conceptie van de tijd, waarmee deze duidelijk wordt onderscheiden van wat in de tijd geschiedt. De symbolisering van de tijd komt tot uiting in de ontwikkeling van voorstellingen van tijdstip en van tijdsverloop (bv. kalender, uurwerken), die onpersoonlijke metingen van de tijd mogelijk maken, zonder verwijzing naar subjectief zinvolle ervaringen. De universalisering manifesteert zich in de ontwikkeling van tijdsmetingen en tijdsaanduidingen die, zoals bv. de kalender en de uurwerktijd, en in tegenstelling tot bv. het gebruik van gedeelde ervaringen, weinig particuliere banden tussen de gebruikers van de tijdsmetingen en de tijdsaanduidingen veronderstellen. De standaardisatie van de tijd, ten slotte, verwijst naar de gelijkschakeling van of de ontwikkeling van directe omzetbaarheid tussen geuniversaliseerde tijdsmetingen en tijdsaanduidingen.² De verdaaglijksing van de uit die

processen resulterende veralgemeende tijd, verwezenlijkt zich zowel in de internalisering van de "uurwerktijd" -we beleven hem haast als iets natuurlijk en voelen hem als het ware in ons lichaam verstrijken- als in het toegenomen institutioneel gebruik ervan voor de ordening van het sociale leven en de daarmee gepaardgaande veralgemening van de technologische voorwaarden van dat gebruik. De "uurwerktijd" is m.a.w. tot de ervarings- en de gevoelswereld van de *moderne mens* gaan behoren, aan wie hij verschijnt als iets uitermate natuurlijk en vanzelfsprekends.³ Wat we hier de verdaaglijksing van de uurwerktijd noemen, uit zich niet in de eerste plaats in het moderne gevoel voor stiptheid of in de Protestants-Calvinistische idee dat de tijd nuttig moet worden gebruikt. Het gaat hem veeleer om de ontwikkeling van een groter gevoeligheid voor het verstrijken van tijd, die zich evenzeer in hedonisme als in Victoriaanse discipline kan uiten. Het betreft in de eerste plaats de mogelijkheid om het handelen te beschouwen als een tijdsbesteding en derhalve als een selectie uit een reeks van mogelijke tijdsbestedingen. Of, nog anders gesteld, de hier geschetste ontwikkeling heeft naast de formele ook een substantieve betekenis van de tijdsbesteding mogelijk gemaakt. "Tijdsbesteding" is niet langer een begrip dat, ongeacht plaats en tijd en culturele context, door waarnemers kan worden gebruikt om over het handelen te spreken. Het is daarentegen een begrip geworden, dat in een welbepaalde sociale en culturele context door de sociale actors zelf wordt gebruikt om zingevend en interpreterend te handelen.

De tijd is echter ook steeds sociaal gespecificeerd. Hij is, zoals Clifford Geertz (1973: 391) dat stelt in verband met de functies van de kalender, altijd opgedeeld in afgebakende tijdsbestekken die elk een eigen, sociale, intellectuele, religieuze of andere betekenis krijgen (zie ook Hubert & Mauss, 1929). Confronteert men de eerder geschetste ontwikkeling met dit gegeven, dan stelt men vast dat wij, als leden van onze cultuur, hebben leren omgaan met een veralgemeende, abstracte, gemathematiseerde tijd, terwijl we heel goed weten dat in het echte leven één uur gewoon *niet* gelijk is aan een ander uur en dat de perfecte uniformiteit en homogeniteit van de mathematische tijd gedurig moet worden ontkend en zelfs bestreden als een verdrukker. De sociale evolutie van de tijd, die ontgensprekelijk wijst in de richting van een toenemende veralgemening, en het sociale karakter van de tijd, dat even ontgensprekelijk wijst op de kwalitatieve betekenis van de tijd, lijken derhalve in tegenstelling te staan tot elkaar. Vele sociologen achten het moderne tijdsbegrip trouwens inherent vervreemdend (zie bv. De Grazia, 1962; Grossin & Decouffé, 1979) en trachten die tegenstelling op te lossen door de veralgemeende tijd te verwerpen als tegennatuurlijk. Eén van de verwaarloosde gevolgen van de verdaaglijksing van een veralgemeend tijdsbegrip, lijkt ons echter precies de mogelijkheid die het biedt om bewust te worden van het sociaal proces van specificatie of zingeving van de tijd. Het nieuwe, en schromelijk verwaarloosde gegeven van die ontwikkeling, is de mogelijkheid om zich de tijd in abstracto voor te stellen, als een

soort van fundamenteel medium dat nog geen bestemming en besteding heeft gevonden. Van zodra een dergelijke voorstelling binnen het conceptuele vermogen van een cultuur valt - en dat is geenszins altijd het geval geweest ⁴ kunnen de leden van die cultuur het handelen gaan beschouwen als een besteding van tijd en betekenis van het handelen als een modaliteit van die besteding. Men heeft tot nog toe vooral oog gehad voor de negatieve effecten van de veralgemening van de tijd: voor de strakkere disciplineren en grotere mate van controle over het werk die zij toelaat (bv. Thompson, 1963: hoofdstuk IX, 1967; Debouzy, 1977; Coriat, 1981), voor de breuk met een vermeende natuurlijke inrichting van het leven of voor de programmatie van het leven waartoe zij leidt (Grossin en Decoufflé, 1979). Onze aandacht gaat hier naar de mogelijkheden die zij de sociale actoren biedt om als het ware te "zien" hoe een fenomenologisch schijnbaar eenvoudige categorie zoals de tijd, functioneel uitermate complex kan worden en op de meest diverse wijzen kan worden gebruikt: als conditie van de waarneming (Prigogine en Stengers, 1979: 370), als schaars goed en productiefactor (Becker, 1965; Linder, 1970; Bell, 1973: 456-75), als een teken van status (Schwarz, 1975), als een maat van prestatie en inzet (Telles, 1980)...⁵

De tijd is m.a.w. een zeer algemene en abstracte maat en uitdrukking van menselijke betrokkenheid en activiteit geworden. Die ontwikkeling opent een reeks nieuwe mogelijkheden. De sociale zingeving van handelingen kan nu worden beschouwd als een specificatie van de betekenis van het algemene medium tijd of m.a.w. als een duiding van de tijdsbesteding; en dit niet alleen door sociale wetenschappers, doch door alle sociale actoren. Het is de hier geschetste co-evolutie van de maatschappelijke structuur en het tijdsconcept geweest -en niet één of ander "eeuwig" kenmerk van het sociale- dat van de tijd een fundamentele en centrale parameter van de hedendaagse sociale ordening heeft gemaakt. En die tevens, via het veralgemeende tijdsbegrip, nieuwe kansen voor maatschappelijke zelf-reflectie biedt.⁶

Eén van de manifestaties van die maatschappelijke zelf-reflectie is de ontwikkeling van verschillende dimensies van zingeving waarmee de betekenis van de tijdsbesteding kan worden gevat en aan de hand waarvan de (lexicaal geduide) handelingen kunnen worden geclassificeerd, geïnterpreteerd en geëvalueerd. Zonder er dieper op in te gaan, kan in dit verband o.m. worden verwezen naar de "economistische" benadering van de tijd als een schaars goed of een productiefactor (Becker, 1965), naar het Marxistisch onderscheid tussen nuttige en niet-nuttige werktijd, naar de even eindeloze als vervelende discussies over de betekenis van "vrije tijd" of naar een classificatie zoals die van Dagfinn As (1978), waarin de tijdsbesteding wordt opgedeeld naar zijn graad van onontkoombaarheid⁷. Het is duidelijk dat deze verschillende classificaties ideologisch niet neutraal zijn, doch impliciet of expliciet

oordelen inhouden over de waarde van de tijdsbesteding en het belang van bepaalde waarden (bv. vrijheid) om de tijdsbesteding te interpreteren en te evalueren. Elk van die classificaties geeft in feite weer welke de legitieme motivaties van het handelen zijn en hoe de sociale actoren hun tijdsbesteding dienen te evalueren. Aangezien de veralgemeende tijd kan worden beschouwd als een zeer algemeen medium of een veralgemeende vorm van menselijke betrokkenheid⁸, kan men verwachten dat conflicten over waarden en tussen belangen, in toenemende mate zullen betrekking hebben op de specificatie van de betekenis van de tijdsbesteding. Het zal gaan om conflicten met als inzet de waarden die de tijdsbesteding dienen te oriënteren, de aanspraken die legitiem op de tijd van individuen kunnen worden gemaakt en de verhouding van deze tot de persoonlijke motivatie. Men denke bv. aan de spanningen die voortvloeien uit het groeiende belang dat wordt gehecht aan persoonlijke vrijheid (Rezsóhazy, 1984) en aan de wijze waarop deze zich uiten in conflicten over de tijdsbesteding en de ingesteldheid waarmee verschillende activiteiten worden ondernomen. Dat de afwikkeling van dergelijke geschillen een belangrijk aspect van de hedendaagse maatschappij-ontwikkeling kan vormen, behoeft geen betoog. Dergelijke beschouwingen zijn echter vooralsnog voorbarig. De onmiddellijke vragen die ons door de hoger geschetste ontwikkelingen worden aangereikt, betreffen, ten eerste, de betekenissen van de tijd die gebruikt kunnen worden om het proces van zingeving van de tijdsbesteding te bestuderen en, ten tweede, de wijze waarop die betekenissen de tijdsbesteding en het handelen van de leden van de maatschappij beïnvloeden en oriënteren. De vraag is inderdaad niet of wij, als sociologen of als waarnemers van de maatschappij, mogelijke betekenissen van de tijdsbesteding kunnen bedenken, waarmee lexicaal aangedulde handelingen kunnen worden geklasseerd. Het is daarentegen wel de vraag of de sociale actoren zelf veralgemeende betekenissen van de tijdsbesteding hebben ontwikkeld, die deel uitmaken van onze cultuur en effectief gebruikt worden bij de zingeving en de normering van het handelen.

In deze bijdrage zullen we, aan de hand van een welbepaald schema van betekenissen van de tijdsbesteding, nagaan in welke mate dat het geval is.

We gebruiken daarvoor een schema van betekenissen dat we elders hebben ontwikkeld (Elchardus, 1983; Elchardus et al., 1984: 76-79)⁹ en waarvan we hier slechts een paar aspecten herhalen, die nodig zijn voor een goed begrip van wat volgt.

2. De betekenis van de tijdsbesteding

2.1.

Het begrip 'betekenis' wordt hier gebruikt in de zin dat iets betekenisvol is als het aangezien wordt als relevant voor de belangen, de bedoelingen, de waarden of de andere factoren die het gedrag van sociale actoren oriënteren. Dit gebruik van het begrip stemt nauw overeen met dat van Weber die, i.v.m. de 'verstehende' methode, stelt dat men het handelen van een actor kan begrijpen als men het betekenis kan geven door het te plaatsen in de middel-doel-schemata die de actor hanteert. Een verwante interpretatie van het begrip vindt men zowel bij Mead (1938: 368-70) als bij Parsons (1968: 667). Voor de eerste verwijst betekenis naar de functionele relevantie van handelingen en voorwerpen en de tweede stelt "... the meaning is that which is relevant to a teleological value context".

2.2.

Bij de specificatie van die "teleologische waardencontext" wordt niet uitgegaan van een a-priori opvatting betreffende de gerichtheid van het menselijk handelen en de geschiedenis. De theoretische visie die hier aan de specificatie van de betekenissen ten grondslag ligt, ziet de geschiedenis als open, d.w.z. als ongedetermineerd door het verleden of door een finaliteit (cfr. Elchardus, 1988) en beschouwt de maatschappij als bestaande uit relatief autonome doch interdependente delen die met elkaar in interactie treden zonder dat één van hen determinerend is voor de uitkomst van die symbiotische interactie. In het licht van die visie kunnen noch de economistische, noch de marxistische specificaties van de veralgemeende betekenissen van de tijdsbesteding worden aanvaard. De eerste voeren een a-priori instrumentalisering van het handelen door, waardoor de individuele preferenties als uiteindelijk de enige determinerende waarden worden ingevoerd. De tweede plaatst de zingeving van het handelen in functie van een finalistische theorie van de geschiedenis. In de context van dezelfde theoretische optie verschijnen de classificaties die werden ontwikkeld in het vrijetijdsonderzoek of zoals we die vinden bij Claude Javeau en Dagfinn As, als te beperkt. Uit de mogelijke algemene waarden die kunnen ontwikkeld worden als teleologische waardencontext van het handelen, weerhouden zij er slechts één: individuele vrijheid of ongebondenheid van de tijdsbesteding. Een selectie die misschien door de tijdsgeest werd ingegeven.

2.3.

Als basis voor het onderscheiden van veralgemeende betekenissen van de tijdsbesteding, gebruiken we de temporele dimensies: relatieve invariantie en sequentiële orde. Deze vormen de noodzakelijke en voldoende elementen van een tijdsconcept, in die zin dat het hanteren van het begrip tijd steeds veronderstelt dat we verandering kunnen waarnemen en dus, volgens het relativiteitsbeginsel, een onderscheid kunnen maken tussen wat verandert en wat niet verandert (= 'relatieve invariantie') en die veranderingen tevens sequentieel kunnen ordenen, minstens in termen van het eenvoudige voor en na (= sequentiële orde).¹⁰ Een cultuur die minimaal zelf-reflectief is t.o.v. de temporele orde, dient derhalve begrippen te hebben ontwikkeld om over sequentiële orde en relatieve invariantie te communiceren. Betekenissen als voor/na (of verleden/toekomst, voorbereiding/resultaat, oorsprong/bestemming, oorzaak/gevolg, middel/doel) en (relatief) onveranderlijk/(relatief) veranderlijk (of aeternitas/tempus, zijn/worden, naamwoord/werkwoord, god/vergankelijke, functie/structuur, langue/parole) kunnen derhalve worden beschouwd als fundamentele begripdimensies van de temporele interpretatie van de werkelijkheid en het handelen. Als uitgangspunt voor het zoeken naar de veralgemeende betekenissen van de tijdsbesteding, hanteren we de stelling dat deze uitdrukking moeten geven aan die fundamentele temporele dimensies. Zij moeten m.a.w. steeds het onderscheid tussen het relatief variante en het relatief invariante en tussen voor en na, op een of andere wijze tot uitdrukking brengen.

2.4.

Binnen de perken van die algemene oriëntatie werd een specifiek schema van betekenissen uitgewerkt. Dit gebeurde op basis van exploratief onderzoek waarbij we ons lieten leiden door enerzijds de in de Westerse cultuur diep verankerde en vertrouwde onderscheiden publiek/privaat en lichaam/geest en anderzijds door het Parsoniaanse vier-functie paradigma¹¹. Het verschil publiek/privaat verwijst naar de verdeling die in haast elke exploratieve of historische analyse van de duiding van de tijd aan het licht komt, met name het verschil tussen de tijd die men voor zijn eigen genoegen en naar eigen goeddunnen kan besteden en de tijd waarop de anderen een legitieme aanspraak kunnen maken (bv. Zerubavel, 1979: 53; Telles, 1980: 173). Dat verschil is niet absoluut en in de praktijk steeds de inzet van conflicterende interpretaties. Het drukt in feite de mogelijkheid van individuele gedragsvariatie ten opzichte van de relatieve invariantie van de instellingen uit, en maakt dat verschil bespreekbaar. Het onderscheid lichaam/geest wordt beschouwd als een cultuurspecifieke uitdrukking van het voor/na verschil. Het ligt inderdaad aan de basis van een interpretatie van het handelen in termen van het onderscheid tussen primaire fysiologische

determinatie of 'natuurlijke behoeften' en secundaire menselijke wilsbeschikking of persoonlijkheidsbehoeften (cf. de behoeftenhiërarchie van Maslow).

De combinatie van die verschillen leidde tot het onderscheiden van drie betekenissen van de tijdsbesteding:

- **de fysiologische tijd** of de tijdsbesteding die wordt gemotiveerd door en/of geduid als een antwoord op fysiologische behoeften en aanspraken van het lichaam;
- **de tijd van persoonlijke behoeftenbevrediging** of de tijdsbesteding die wordt gemotiveerd door en of verantwoord als een bevrediging van persoonlijk aangevoelde behoeften en als een uiting van individuele wilsbeschikking;
- **de sociale tijd** of de tijdsbesteding die wordt gemotiveerd door en/of verklaard als een antwoord op de participatie in collectieve handelingsverbanden en die dus wordt beschouwd als een gevolg van het samenleven.

De sociale betekenis werd verder opgedeeld op basis van het Parsoniaanse vier-functie paradigma en meer bepaald aan de hand van de toepassing van dat paradigma op de structuur van de moderne, Westerse sociale systemen waarin economie, politiek en staat, sociale gemeenschapsvorming en fiduciaire systemen (of handelingsverbanden die een speciale verantwoordelijkheid dragen in de bewaring, de interpretatie en de overdracht van culturele identiteiten), een relatief hoge graad van differentiatie en sub-systeemautonomie hebben bereikt. Een graad van differentiatie die in elk geval voldoende is om een onderscheid mogelijk te maken tussen economisch-rationeel handelen, het gehoorzamen van collectieve voorschriften, het handelen op basis van overtuiging en het handelen op basis van gevoelens van solidariteit en verbondenheid. De toepassing van dat paradigma leidde tot het onderscheid tussen vier verschillende duidingen van de sociale tijd:

- **de tijd als plicht** of de tijdsbesteding die wordt gemotiveerd door en/of geduid als (een uiting van) plichtsbesef, principes en overtuigingen;
- **de tijd van sociale verbondenheid** of de tijdsbesteding die wordt gemotiveerd door en/of geïnterpreteerd als een uiting van de wil om bepaalde sociale relaties en verbondenheden in stand te houden en zich te gedragen op een manier die daartoe bijdraagt;
- **de tijd als verplichting** of de tijdsbesteding die wordt gemotiveerd door en/of geduid als een gevolg van het bestaan van sanctioneerbare regels en als een poging om de negatieve sancties verbonden aan het krenken van de regels, te vermijden;

- **de instrumentele tijd** of de tijdsbesteding die wordt gemotiveerd door en/of geduid als een situationele noodzakelijkheid om bepaalde handelingen te stellen, die op zich niet belangrijk worden geacht, doch die nodig zijn om relevant geachte doelen te bereiken.

Er bestaat een duidelijke band tussen deze vier sociale betekenissen van de tijd en het vier-sanctieparadigma van Parsons (1967: 264-384). De instrumentele betekenis en de betekenis 'verbondenheid' verwijzen respectievelijk naar de situationele en intentionele positieve sancties die het handelen oriënteren: beloningen en gevoelens van solidariteit. De betekenissen 'verplichting' en 'plicht' verwijzen naar de situationele en intentionele negatieve sancties, deze handelingen worden gesteld om straf en schuldgevoelens te vermijden.

2.5.

Met deze zes betekenissen (fysiologische tijd, tijd van persoonlijke behoeftenbevrediging en de vier sociale betekenissen) werd verder exploratief onderzoek verricht met de bedoeling (a) na te gaan of zij inderdaad door de respondenten worden begrepen en aansluiten bij de wijze waarop dezen hun tijdsbesteding en die van anderen interpreteren, (b) te toetsen of de onderscheiden betekenissen volledig genoeg zijn om de respondenten het gevoel te geven dat zij hun handelen op een voldoende en bevredigende wijze kunnen motiveren en verklaren in termen van de zes betekenissen, (c) te zoeken naar de formulering waarmee de betekenissen van de tijdsbesteding in gestandaardiseerde vragenlijsten en tijdsbudgetten kunnen worden bevestigd.

Die oefening leidde tot de volgende besluiten. De onderscheiden betekenissen worden door haast alle respondenten onmiddellijk als duidelijk en in vele gevallen zelfs als vanzelfsprekend beschouwd. Zij blijken inderdaad te behoren tot het begrippenarsenaal waarmee het dagelijkse handelen wordt geïnterpreteerd. Een betrekkelijk groot aantal van de respondenten waarmee in het exploratieve onderzoek werd gesproken, achtte de zes betekenissen echter onvoldoende om een adequaat beeld te geven van de motivatie van hun tijdsbesteding. Deze laatste bleek dan te zijn gemotiveerd door verveling of, beter, door de bedoeling "verveling te vermijden", "de tijd te vullen", "de tijd te doden"... Daarom werd een bijkomende betekenis van de tijdsbesteding aan het schema toegevoegd: **de zinloze tijd** of de tijdsbesteding die wordt gemotiveerd door en/of geduid als een gevolg van de bedoeling de tijd te vullen zonder zich te vervelen. Uit het exploratief onderzoek bleek verder dat de betekenissen het duidelijkst waren indien zij werden geformuleerd, hetzij als motieven, hetzij als criteria voor de evaluatie van de tijdsbesteding. Zo werd bv. de "tijd als plicht" enerzijds verwoord als motivatie -"Ik heb deze handeling gesteld omdat ik het als mijn plicht beschouw; als ik het niet zou doen dan zou ik me schuldig voelen, wroeging

hebben..."- anderzijds als evaluatiecriterium: "belangrijk bij het beoordelen van deze activiteit is het gevoel mijn plicht te hebben gedaan".

2.6.

Die formuleringen werden gebruikt in tijdsbudgetonderzoek waarbij aan de respondenten werd gevraagd voor elke door hen onderscheiden handeling, aan te geven in welke mate elk van de zeven motivaties en de zeven evaluatiecriteria erop van toepassing was¹². We gaan er inderdaad niet vanuit dat een lexicaal onderscheiden handeling slechts één veralgemeende betekenis kan hebben. De mate waarin één van die betekenissen de zingeving van een handeling gaat domineren, is een variabele eigenschap waarvan o.m. kan worden verwacht dat zij samenhangt met processen van differentiatie en met de wijze waarop de handelingsverbanden worden ingericht. Men denke hierbij bv. aan de zogeheten instrumentalisering van het werk.

Een tijdsbudget dat gedurende 24 uren werd afgenomen bij 101 tewerkgestelde en 121 werkloze mannen uit de leeftijdsgroep 24 tot 37 jaar, leverde 3652 onderscheiden handelingen of bezigheden op, die op de zeven betekenissen van de tijdsbesteding waren gerangschikt¹³.

Een analyse van die gegevens bracht de volgende bevindingen aan het licht:

- (a) De motivatie en het evaluatie criterium die passen bij eenzelfde betekenis, blijken empirisch inderdaad zeer sterk samen te hangen;
- (b) Indien men het criterium voor het onderscheiden van een factor betrekkelijk laag stelt (eigenwaarde gelijk aan 0,5) dan vallen de 14 items (7 motivaties en 7 evaluaties) samen in 7 niet-orthogonale factoren die de 7 vooropgestelde betekenissen weergeven (zie tabel 1). In dat geval blijken de 4 sociale betekenissen echter vrij sterk samen te hangen, zoals blijkt uit de correlatiematrix die wordt voorgesteld in tabel 2. Als een activiteit wordt geduid in termen van één van de vier sociale betekenissen, is m.a.w. de kans groot dat ook de andere drie sociale betekenissen relevant worden geacht voor de zingeving ervan.
- (c) Stelt men het criterium voor het onderscheiden van een factor hoger (eigenwaarde groter dan 1) dan vindt men 4 factoren die respectievelijk de betekenissen fysiologische tijd, zinloze tijd, sociale tijd en tijd voor persoonlijke bevrediging weergeven (zie tabel 3)¹⁴.

2.7.

In wat volgt richten we de aandacht uitsluitend op de globale sociale betekenis van de

Tabel 1: Factorladingen voor motieven en evaluatiecriteria na oblique rotatie (minimum eigenwaarde = .5, N = 3652 handelingen)

	Fact. I	Fact. II	Fact. III	Fact. IV	Fact. V	Fact. VI	Fact. VII
Mot. Plicht	.721	.018	.050	-.025	-.042	.028	.058
Eval. Plicht	.849	.001	-.028	.036	-.025	.013	-.001
Mot. Soc. Verbondenheid	.067	-.027	-.040	.020	-.075	.063	.042
Eval. Soc. Verbondenheid	.021	.063	.033	.023	-.813	.016	.027
Mot. Verplichting	.151	-.028	-.035	.004	.016	.493	.146
Eval. Verplichting	-.015	.040	.038	.023	-.069	.851	-.039
Mot. Instrumenteel	.033	.043	.032	-.007	-.054	-.047	.669
Eval. Instrumenteel	.042	-.084	-.035	.029	.022	.243	.428
Mot. Pers. Doelverwerving	.023	.896	.027	.014	.011	-.004	-.043
Eval. Pers. Doelverwerving	-.012	.865	-.029	.005	-.013	.029	.057
Mot. Fysische Behoeft	-.060	-.001	.912	.005	.004	-.004	.029
Eval. Fysische Behoeft	.066	-.004	.915	.000	.001	.021	-.015
Mot. Verveling	-.025	-.000	-.021	.895	.014	-.003	-.023
Eval. Verveling	.030	.011	.030	.866	-.019	-.002	.024
Eigenwaarde	4.44	2.45	1.72	1.20	.75	.69	.60
% Verklaarde Variantie	31.7	17.5	12.3	8.6	5.3	4.9	4.3

Gebruikte factoranalyse: PA2 met oblique rotatie

Factor I : Plicht
 Factor II : Persoonlijke Doelverwerving
 Factor III : Fysiologische Behoeftenbevrediging
 Factor IV : Zinloze tijd
 Factor V : Sociale Verbondenheid
 Factor VI : Verplichting
 Factor VII : Instrumentaliteit

Tabel 2: Correlatiematrix tussen de 7 oblique factoren.

	Fact. I	Fact. II	Fact. III	Fact. IV	Fact. V	Fact. VI,	Fact. VII
Factor I : Plicht	1.000	.066	.041	.195	.576	.593	.710
Factor II : Pers. Doelverw.		1.000	.245	.412	.381	-.037	-.017
Factor III : Fys. Behoeft.			1.000	.079	.072	.032	.085
Factor IV : Zinloze tijd				1.000	.289	.282	.068
Factor V : Soc. Verbondenheid					1.000	.430	.420
Factor VI : Verplichting						1.000	.602
Factor VII : Instrumentaliteit							1.000

Tabel 3: Factorladingen voor motieven en evaluatiecriteria na oblique rotatie (minimum eigenwaarde = 1. N = 3652 handelingen).

	Fact. I	Fact. II	Fact. III	Fact. IV
Mot. Plicht	.764	.048	.034	-.071
Eval. Plicht	.767	.045	-.039	.014
Mot. Soc. Verbondenheid	.659	.298	-.087	-.018
Eval. Soc. Verbondenheid	.556	.417	-.012	.033
Mot. Verplichting	.651	-.158	-.017	.079
Eval. Verplichting	.627	-.089	.044	.193
Mot. Instrumenteel	.586	.021	.073	-.086
Eval. Instrumenteel	.581	-.177	-.001	.026
Mot. Pers. Doelverwerving	-.086	.827	.091	.113
Eval. Pers. Doelverwerving	-.003	.780	.044	.116
Mot. Fys. Behoeft	-.032	.019	.906	-.009
Eval. Fys. Behoeft	.055	.021	.907	.005
Mot. Verveling	-.040	.045	-.024	.862
Eval. Verveling	.058	.068	.029	.850
Eigenwaarde	4.44	2.45	1.72	1.20
% Verklaarde variantie	31.7	17.5	12.3	8.6

Gebruikte factoranalyse: PA2 met oblique rotatie

- Factor I : Sociale betekenissen van de tijd
- Factor II : Persoonlijke doelverwerving
- Factor III : Fysiologische behoeftenbevrediging
- Factor IV : Zinloze tijd

tijdsbesteding en op de tijd van persoonlijke behoeftenbevrediging, zoals deze werden gemeten op basis van de resultaten van de factoranalyse gerapporteerd in tabel 3. Als een activiteit een hoge score behaalt op de globale sociale betekenis, dan betekent dit dat de vier sociale motivaties en de vier sociale evaluatiecriteria, die onderling nauw samenhangen, belangrijk worden geacht voor het weergeven van de betekenis van die handeling. Een hoge score op "persoonlijke behoeftenbevrediging" betekent dat men de activiteit ziet als iets dat wordt gedaan om zichzelf te plezieren en waarvan men meent dat de eraan besteedde tijd moet worden geëvalueerd op basis van de mate waarin hij plezier en genoegten schenkt. Het is voor die twee veralgemeende betekenissen van de tijdsbesteding dat hier verder zal worden onderzocht in welke mate zij effectief bij de zingeving van het handelen worden betrokken. Dat sociaal gebruik van de veralgemeende betekenissen wordt o.i. onvoldoende aangetoond door de bevinding dat de respondenten die tijdens het exploratief onderzoek werden ondervraagd, die betekenissen "natuurlijk" of "duidelijk" vonden en ze bij de interpretatie en verklaring van hun eigen gedrag haast onmiddellijk correct wisten te hanteren. Om plausibel te maken dat de veralgemeende betekenissen inderdaad worden gebruikt om structuur te verlenen aan het sociale leven, moet men o.i. ook kunnen aantonen dat zij het handelen oriënteren en door een waarnemer kunnen worden gebruikt om dat handelen en zijn betekenis te voorspellen. Alvorens we tot een dergelijke toetsing kunnen overgaan, is het echter nodig het verband tussen de zingeving van het handelen en het oriënteren of sociaal controleren van dat handelen, te verduidelijken. Over de wijze waarop we ons dat verband dienen voor te stellen, en derhalve over de wijze waarop de door ons gewenste toetsing kan worden doorgevoerd, bestaat immers geen eensgezindheid in de discipline. Het is daarom des te belangrijker onze vooropstellingen expliciet en begrippen duidelijk te maken.

3. Zingeving en normering van de tijdsbesteding

De voorspelbaarheid van het sociale leven en de structuratie van handelingsverbanden, zijn afhankelijk van wat men temporele normen kan noemen, d.w.z. van gedragsverwachtingen betreffende de timing, de duur, de sequentiële orde, de herhaalbaarheid en het tempo van handelingen. Die verwachtingen zijn daarenboven gespecificeerd voor de verschillende cycli, zoals de dag, de week, de maand, het jaar, het leven...¹⁵. Deze temporele normen werden reeds herhaaldelijk bestudeerd en zij worden door een aantal auteurs zelfs beschouwd als het centrale element en het sluitstuk van de sociologie van de tijd (bv. Zerubavel, 1979a, 1980; Schöps, 1980; Lewis en Weigert, 1981). Het begrip norm stelt echter een aantal problemen en een uitspraak als "het normeren van handelingen", wordt problematisch van zodra we aannemen dat de definitie van de handelingen zelf het beslag is van een

communicatieproces: van interpretatie en toewijzing. Het lijkt ons daarom beter te spreken van normatieve structuren van zingeving. Deze kunnen i.v.m. de temporele orde een dubbele rol vervullen: enerzijds kunnen zij, voor een gegeven cyclus, aangeven welke de geschikte timing, duur, sequentie en tempo van handelingen zijn, anderzijds kan de tijd ook als een code bij de interpretatie van het handelen worden gebruikt en kunnen de duur, de timing en de andere temporele aspecten van het handelen bijdragen tot de interpretatie en de zingeving van het handelen. Deze interactieve relatie tussen zingeving en normering werd i.v.m. temporele normen reeds dikwijls aan de hand van voorbeelden geïllustreerd (bv. Zerubavel, 1979a; Schwartz, 1974, 1975; Lewis en Weigert, 1981). Zo weten we allemaal dat er ongeschreven regels zijn betreffende de duur van gesprekken met interactiepartners in onderscheiden soorten van relaties. We weten echter eveneens dat precies de manipulatie van die duur kan leiden tot herdefinities van de relatie en derhalve van de temporele gedragsverwachtingen. De gesocialiseerde leden van onze cultuur weten eveneens dat er bepaalde tijdstippen zijn voor bepaalde soorten van bijeenkomsten -men geeft geen fuif in de voormiddag- en dat precies de timing van een bijeenkomst verwachtingen betreffende de aard ervan en het gepaste gedrag in het leven roept. Het onderkennen van deze interactieve relatie is van essentieel belang om de rol van de verschillende parameters van de tijd in het proces van zingeving en structuratie te begrijpen.

Onze vraag naar de rol van de tijd in de communicatie betreffende de betekenis van het handelen, kan nu worden verduidelijkt.

De verdaaglijksing van de veralgemeende tijd scheidt de mogelijkheid om een normatieve structuur van veralgemeende betekenissen van de tijdsbesteding te ontwikkelen. Daardoor kan een normering en een interpretatie op het niveau van de veralgemeende betekenissen van de tijdsbesteding, en niet meer alleen op het niveau van de concrete, lexicaal geduide handelingen, ontstaan. De tijd, als element van een normatieve structuur van zingeving, kan dan niet alleen, zoals o.m. Lewis en Weigert (1981: 438-42) het voorstellen, worden gebruikt voor de specificatie van de concrete, lexicaal geduide handelingen die op een bepaald ogenblik worden verwacht of voor de normering van de duur van dergelijke handelingen. De verdaaglijksing van de veralgemeende tijd maakt een verschuiving van de normerende interpretatie naar de algemenere betekenissen van de tijdsbesteding mogelijk. De verwachtingen hebben in dat geval niet langer betrekking op specifieke (lexicaal geduide) handelingen, doch op een tijdsbesteding die wordt gemotiveerd en geëvalueerd in termen van een bepaalde soort van betekenis. De parameters van de tijd laten dan verwachtingen betreffende de algemene betekenissen van het handelen en de daarachterliggende motivaties en evaluaties toe, eerder dan verwachtingen betreffende concrete handelingen. Men zal dan bv. niet meer verwachten dat de gelovigen op vrijdag vis eten, doch dat zij sober

eten. Men zal niet meer verwachten dat men 's zondags een bepaalde reeks handelingen stelt (bv. wandelen), maar ontspanning neemt in gezinsverband.

Een dergelijke verschijving zou belangrijke nieuwe mogelijkheden openen op het vlak van de sociale organisatie. Zij zou o.m. de kansen van het institutioneel individualisme vergroten of, m.a.w., grotere individuele vrijheid scheppen bij de keuze van concrete handelingen, zonder maatschappelijke normering en de collectieve interpretatie van het handelen af te bouwen. Op die manier zouden de leden van de samenleving een grotere individuele keuzevrijheid kunnen verwerven, zonder deze te betalen met een lagere voorspelbaarheid van de relevante aspecten van het gedrag van de ander, in casu de vermeende motivaties, de intersubjectief aanvaarde evaluatiecriteria, de voorspelbaarheid van deze aspecten en de interpreteerbaarheid van het handelen.

Of een dergelijke verschuiving zich momenteel voordoet en in welke mate en in welke levenssferen, kan nog niet op basis van empirische gegevens worden achterhaald. Wat wel kan worden onderzocht is of de veralgemeende betekenissen van de tijdsbesteding effectief worden gebruikt en of een dergelijke verschuiving derhalve tot de sociale mogelijkheden behoort. Om dat te toetsen zullen we de interactieve relatie tussen de "sociale tijd" en de "tijd van persoonlijke behoeftebevrediging") enerzijds, en de timing van het handelen anderzijds, onderzoeken. Die toetsing valt in feite uiteen in een reeks deel-toetsen die in toenemende mate het gebruik van veralgemeende betekenissen staven. Er is in de eerste plaats de zwakke toetsing die werd doorgevoerd in het exploratieve onderzoek en waarover we reeds kort verslag uitbrachten. Daaruit bleek dat leden van onze cultuur de voorgestelde betekenissen inderdaad duidelijk en bruikbaar vinden.

In een tweede en strengere toets zullen we nagaan of de veralgemeende betekenissen inderdaad het voorwerp uitmaken van normen betreffende hun timing. Meer bepaald zullen we nagaan of die betekenissen van de tijd een herkenbare verdeling hebben over de dag- en de weekcyclus. Zijn er bepaalde uren van de dag en dagen van de week, waarop die betekenissen in hoge of daarentegen in lage mate aan de tijdsbesteding worden gegeven? Het vaststellen van een dergelijke verdeling is een eerste voorwaarde om van het effectieve gebruik van die veralgemeende betekenissen te kunnen spreken. Zij is echter nog niet voldoende. Het is immers mogelijk dat die verdeling van betekenissen het gevolg is van een verdeling van concrete handelingen waarvan de timing onafhankelijk van de betrokken individuen wordt vastgelegd (bv. bezoldigde arbeid). Strikt genomen kan men uit een dergelijke toetsing slechts besluiten dat de timing van handelingen zo geregeld is, dat handelingen met een zelfde veralgemeende betekenis samen worden gegroepeerd. Dat staat wel de relevantie van de veralgemeende betekenissen, doch laat de mogelijkheid bestaan dat de groepering het gevolg is van externe beperkingen en verplichtingen waarmee

het Individu wordt geconfronteerd, eerder dan van zijn of haar eigen zingevend en genormeerd handelen. Om die beperkingen op te heffen worden twee verdere toetsen uitgevoerd. Daarbij wordt in de eerste plaats onderzocht in welke mate de vastgestelde verdeling van algemene betekenissen behouden blijft als externe beperkingen op de timing van het handelen wegvallen. Ten slotte zal een rechtstreekse toets op het bestaan van interactie tussen timing en veralgemeende betekenissen, worden doorgevoerd. Bij deze laatste toets wordt nagegaan of de timing van het handelen een invloed heeft op de betekenis die eraan wordt gegeven.

5. De sociale voormiddag

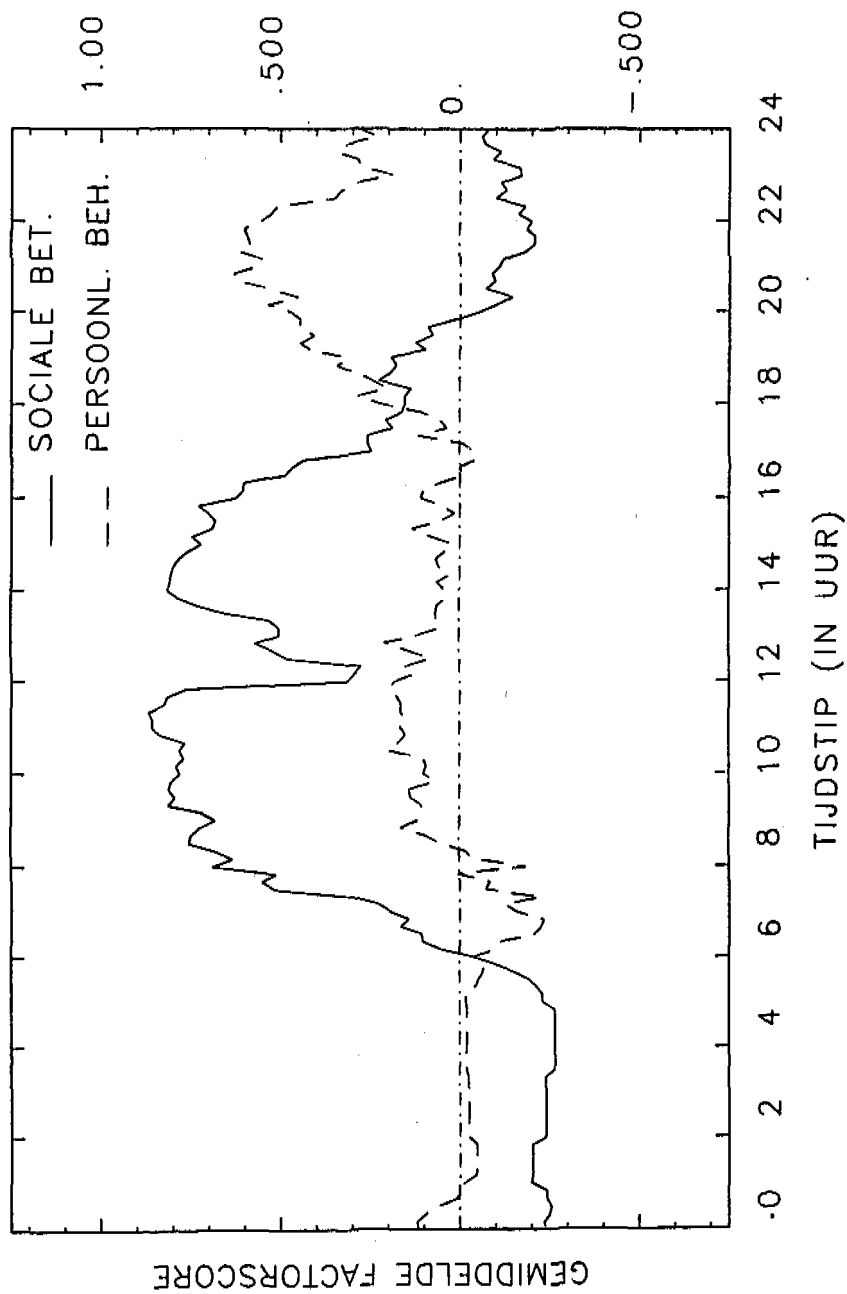
Figuur 1 geeft, voor de tewerkgestelden, de verdeling over de weekdag¹⁶ van de betekenissen "sociale tijd" en "tijd voor persoonlijke behoeftebevrediging" (die we verder gemakshalve "vrijetijd" zullen noemen). Deze verdelingen werden bekomen door voor elk tijdsbestek van 10 minuten het gemiddelde van de scores van de twee betekenissen over alle gestelde handelingen te berekenen.

De curves laten duidelijk zien dat de sociale tijd en de vrijetijd aan bepaalde tijdsbestekken zijn gebonden.

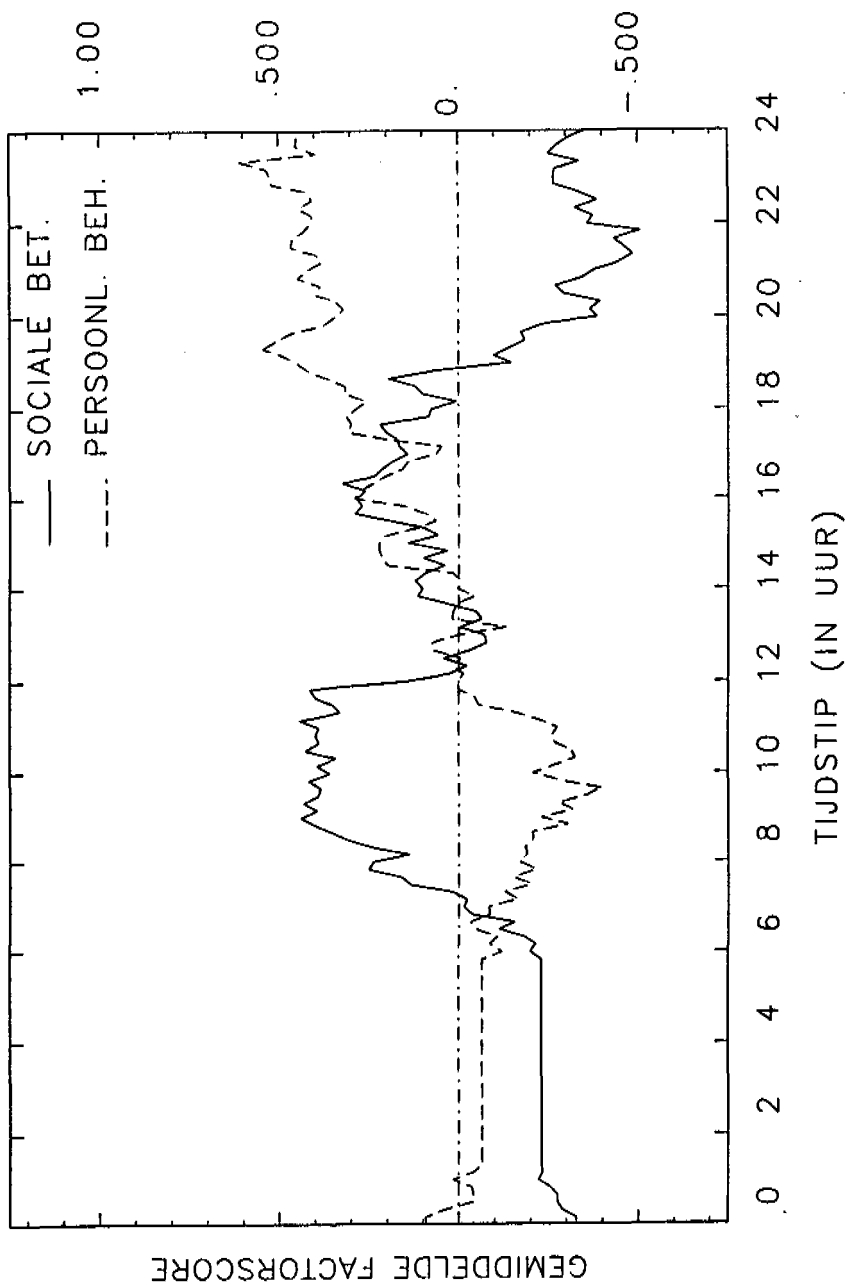
Activiteiten met een hoge sociale betekenis concentreren zich zeer sterk in de ochtend (van 8 tot 12) en in de namiddag (van 13 tot 16 uur). In de avond (van 19 tot 23 uur) domineert de betekenis "persoonlijke behoeftebevrediging". De overgang van een door sociale tijd overheerste dag naar een avond waarin de vrijetijd op het voorplan treedt, situeert zich tussen de 17u. 45 en de 18u. 15.

Die uren suggereren dat de vastgestelde verdelingen sterk aan de werktijden zijn gebonden. Dat is voor de tewerkgestelden ook inderdaad het geval, aangezien het bezoldigde werk een uitgesproken sociale betekenis heeft. Terwijl de gemiddelde factorscore voor de sociale betekenis, berekend over alle activiteiten, gelijk is aan 0, scoort het werk zelf .72. De scores van andere bezigheden met een sterke sociale betekenis, zoals huishoudelijk werk, karweitjes aan huis, verzorgen en opvoeden van de kinderen; situeren zich tussé en de .40 en de .50. De timing van de werktijden heeft dan ook een zeer grote invloed op de timing van de sociale betekenis.

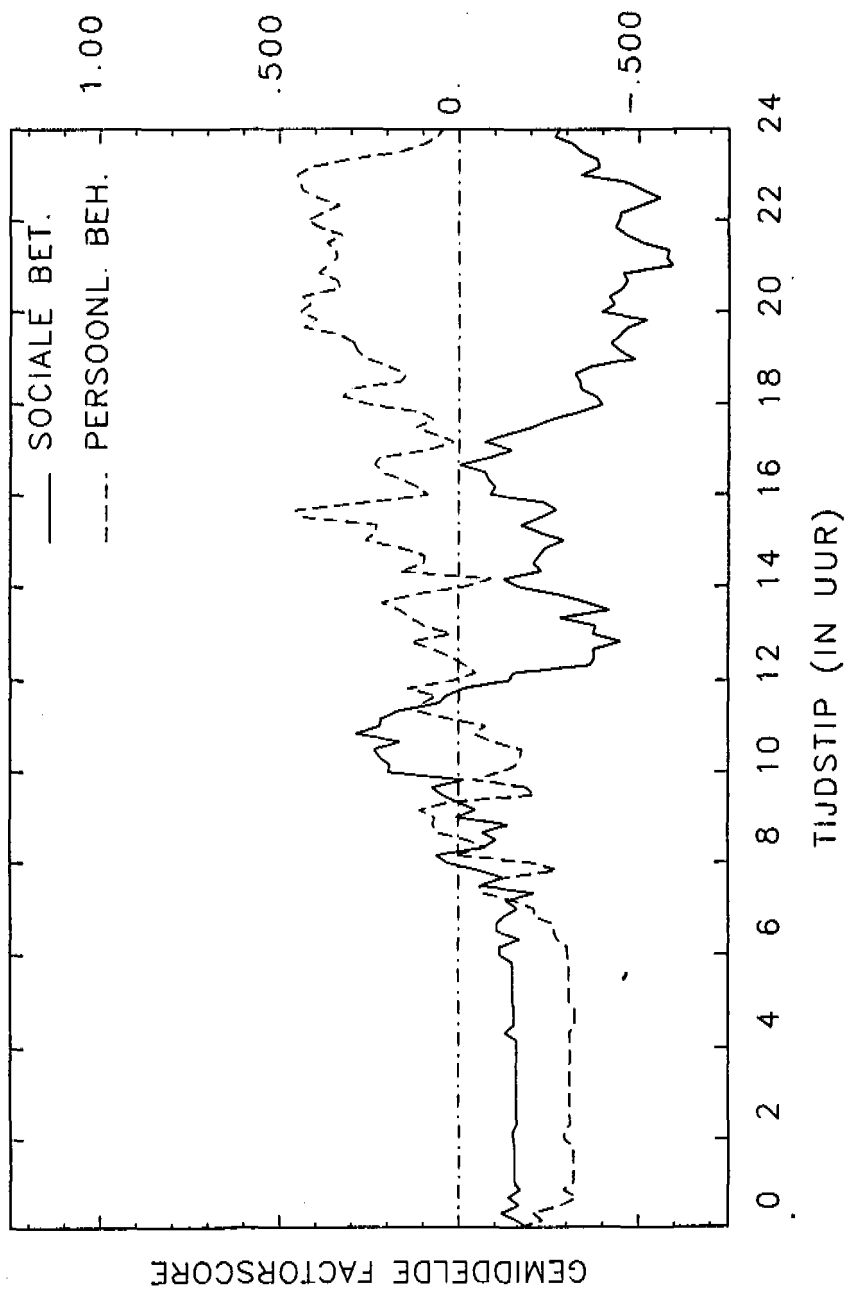
Om die invloed uit te schakelen, bekijken we de verdeling van de betekenissen bij werklozen. We onderscheiden daarbij twee groepen: de werklozen waarvan de echtgenote of de levensgezellin tewerkgesteld is (figuur 2) en degenen waarvan de partner niet tewerkgesteld is (figuur 3). De eerste van die groepen blijft, via de echtgenote, nog onrechtstreeks aan de werktijden gebonden. Bij de tweede groep is die band verder afgezwakt.

Figuur 1: Verdeling van de betekenissen van de tijdsbesteding over de tijd - Tewerkgesteld en op wekdagen.

Figuur 2: Verdeling van de betekenissen van de tijdsbesteding over de tijd - Werklozen van wie de echtgenote tewerkgesteld is, op weekdays.

Figuur 3: Verdeling van de betekenissen van de tijdsbesteding over de tijd - Werklozen van wie de echtgenote niet tewerkgesteld is, op weekdays.

Uit figuur 2 blijkt dat de dagindeling die we bij de tewerkgestelden hebben vastgesteld, nagenoeg ongewijzigd behouden blijft bij de werklozen waarvan de echtgenote tewerkgesteld is. De tijdsbestekken die de tewerkgestelden aan arbeid besteden, worden hier opgevuld met activiteiten die, net zoals het bezoldigde werk, een hoge sociale betekenis hebben. Onder die activiteiten bevinden zich verschillende huishoudelijke taken die door deze werkloze mannen, waarvan de vrouw tewerkgesteld is, worden opgenomen.

Die opvallende overeenkomst neemt niet weg dat er zich een paar belangwekkende verschillen voordoen. De sociale ochtend begint iets later bij de werklozen. Zij slapen iets later en de transitieperiode tussen het opstaan en de eigenlijke ochtend, duurt langer bij hen dan bij de tewerkgestelden. Een gelijkaardig fenomeen doet zich 's middags voor. Terwijl de onderbreking van een door sociale tijd beheerste werkdag zich bij de tewerkgestelden op een abrupte wijze voordoet, zien we bij de werklozen nog wel een plots afbreken, doch daarentegen een heropname die over een langere tijd wordt gespreid.

Tenslotte blijkt dat voor deze werklozen vooral de ochtend zijn sociale betekenis behoudt, terwijl de namiddag al in gelijke mate wordt gekleurd door sociale tijd en vrijetijd. Een tijdsbestek gekenmerkt door een hoge vrijetijds- en een lage sociale betekenis, situeert zich echter ook bij deze groep 's avonds vanaf 17 à 18u. tot ongeveer middernacht.

De tendenzen die men onderkent bij een vergelijking tussen de tewerkgestelden en de werklozen waarvan de levensgezellin werkt, doen zich in versterkte vorm voor als men deze groepen plaatst tegenover de werklozen waarvan de vrouw niet werkt. In de verdeling van de sociale betekenis over de weekdag vindt men hier nog steeds dezelfde structuur terug, doch enkel tijdens de ochtend blijft de sociale tijd primeren op de vrijetijd. In vergelijking met de werklozen waarvan de echtgenote tewerkgesteld is, nemen deze werklozen minder gezins- en huishoudelijke taken op. Aangezien die taken een sterke sociale betekenis hebben, verklaart dit mede het enigszins afgezwakte "sociale" karakter dat de namiddag bij deze groep heeft.

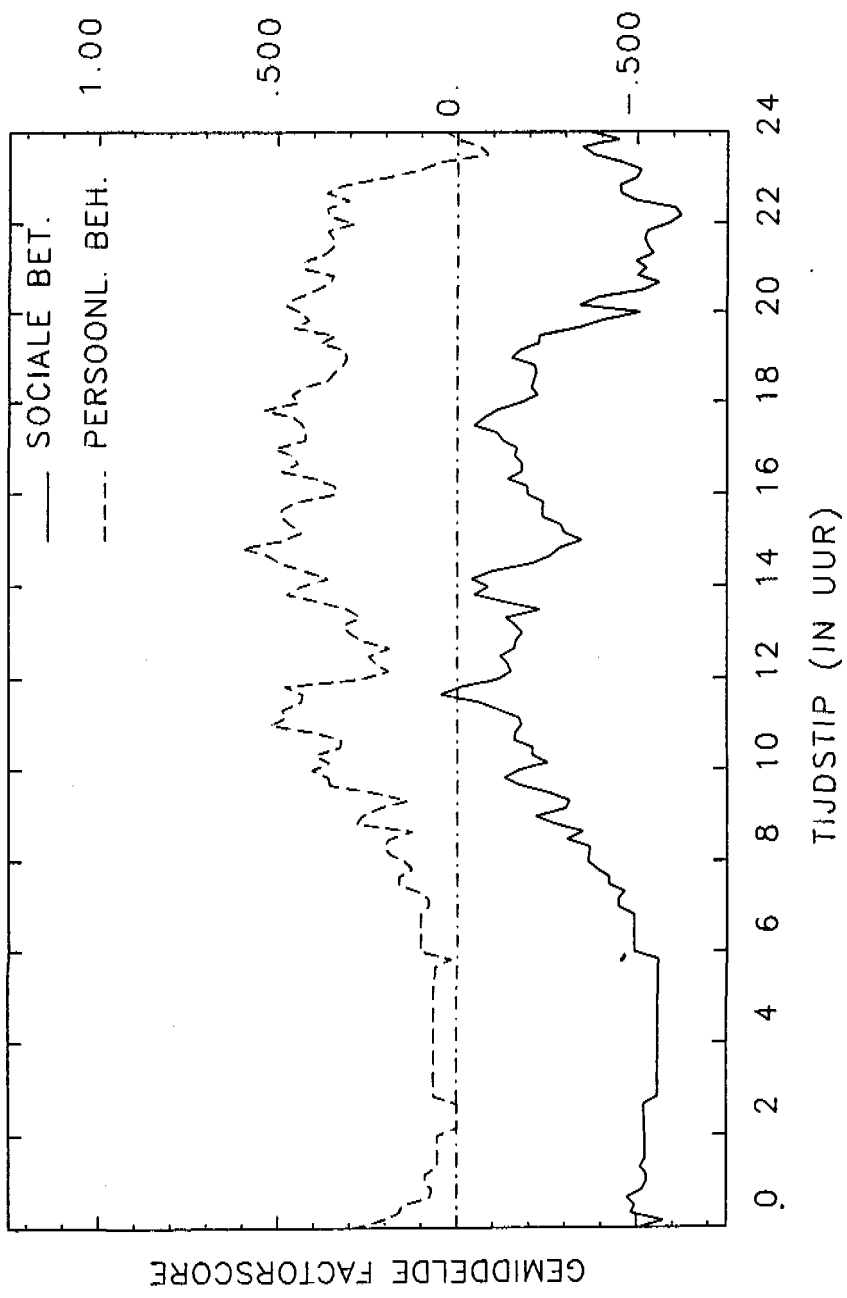
Terwijl we bij de tewerkgestelden en bij de werklozen met tewerkgestelde partner een overwicht van de sociale betekenissen zien vanaf 6 à 7u, moeten we bij deze groep werklozen wachten tot 9u. 30 à 10u. Het sociale tijdsbestek wordt ook hier vrij abrupt afgebroken rond het middaguur en vanaf dan overheerst de betekenis vrijetijd. Wat niet wegneemt dat we in de namiddag, van ongeveer 14u. tot 17u. nog een concentratie van relatief hoge sociale duiding zien, en dat we ook bij deze groep moeten wachten tot 17 à 18u. op het begin van een duidelijk sociologisch herkenbare avond, gekenmerkt door een lage sociale betekenis van de activiteiten en een hoge mate van duiding in termen van persoonlijke behoeften.

Deze waarnemingen bevestigen o.i. het bestaan van een normering van de timing van het handelen, die zich voordoet op het niveau van de veralgemeende betekenissen en niet enkel op het niveau van de concrete, lexicaal onderscheiden handelingen. De tijdsbestekken die door de tewerkgestelden aan werk worden besteed, worden door de werklozen en zelfs door de werklozen waarvan de partner niet tewerkgesteld is, opgevuld met verschillende activiteiten die zich onderscheiden door een relatief hoge sociale betekenis en precies daarin op het werk gelijken. Een tijdsbestek dat gekenmerkt wordt door een uitgesproken vrijetijdsduiding en een lage sociale betekenis, situeert zich voor de drie groepen en ongeacht de invloed van het bezoldigde werk, in de avond van ongeveer 17 à 18u. tot 23 à 24u.

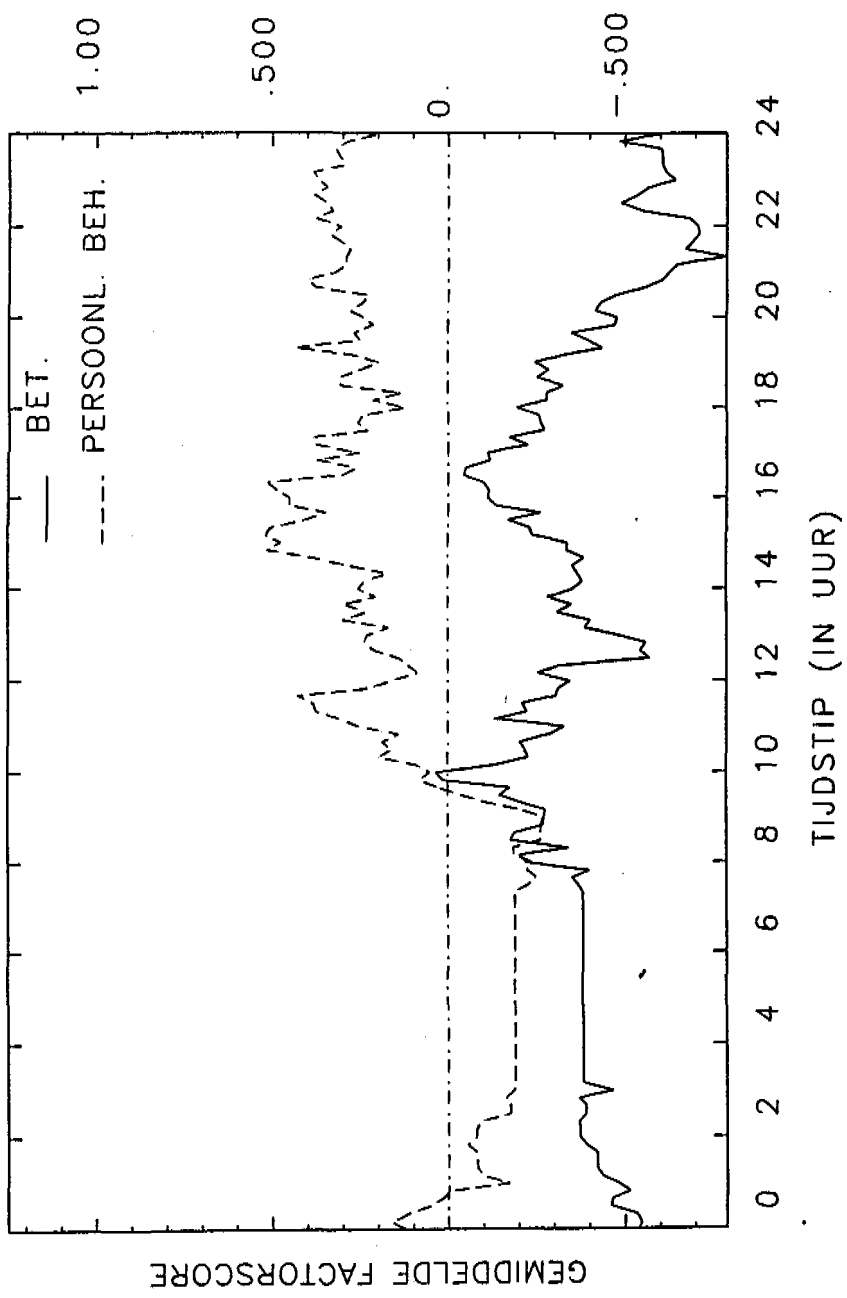
Op basis van onze waarnemingen kan ook een hypothese worden gevormd betreffende de aard van de normering. Het zijn vooral de ochtend en de namiddag die voorbehouden zijn voor tijdsbestedingen met een hoge sociale betekenis. De avond verschijnt als een sociologisch zeer duidelijk herkenbaar tijdsbestek, met een lage sociale duiding en een zingeving waarin de persoonlijke behoeftebevrediging zeer sterk is. Op basis van de waarnemingen bij de werklozen krijgt men verder de indruk dat de kans op een vrijetijdsduiding van de tijdsbesteding toeneemt naarmate de dag vordert. Bij het wegvallen van de institutionele controles die dit normatief patroon bevestigen -in casu, het werk- zien we dat de algemene lijnen van dat patroon behouden blijven doch dat de sociale tijd neigt naar een concentratie in de late voormiddag en de vrijetijdsduiding vroeger in de dag belangrijker kan worden. In elk geval is het zo dat wij in onze maatschappij de voormiddag en in wat mindere mate de namiddag, voorbehouden voor activiteiten die we beschouwen als tegemoetkomingen aan de tijdseisen van het samenleven, terwijl we de avond voorbehouden voor wat we als persoonlijke behoeften beschouwen.

Figuren 4 en 5 geven de verdeling van de betekenissen op zondag. Op die dag overheerst duidelijk de vrijetijds-betekenis. Zij is van bij het opstaan tot aan het slapengaan belangrijker dan de sociale duiding. De zondag is dus inderdaad, ook sociologisch gezien, een vrije dag. Deze verdelingen leveren ons echter tevens een verbazende bevestiging van de vaststellingen gedaan tijdens de week. Inderdaad, ook hier zien we de vertrouwde verdeling van de sociale betekenissen. Deze voltrekt zich nu echter als het ware in mineur, op een laag niveau van die duiding en steeds in de schaduw van de persoonlijke behoeftebevrediging.

Er is dus voldoende reden om aan te nemen dat men in onze samenleving niet meer alleen de voorspelling kan maken die zo dierbaar is aan de tijdsgeografen: "zeg me hoe laat het is en ik zal je zeggen waar ge zijt en wat ge doet". Naast die voorspelling is een andere mogelijk

Figuur 4: Verdeling van de betekenissen van de tijdsbesteding over de tijd - Tewerkgesteld en op zondag.

Figuur 5: Verdeling van de betekenissen van de tijdsbesteding over de tijd - Werklozen op zondag.

geworden: "zeg me hoe laat het is en ik zal je zeggen welke betekenis je aan je handelen geeft". Deze voorspellingsmogelijkheid lijkt ons sociaal veel interessanter dan de vorige. Deze laatste veronderstelt immers een maatschappij waarin de timing van de plaats en de concrete, lexicaal onderscheiden aard van de handeling, vrij strak genormeerd zijn, doch waarin betekenissen, waarden en evaluatiecriteria in het ongewisse worden gelaten of onbespreekbaar worden geacht. Een maatschappij dus waarin de variabiliteit van de aard en de plaats van handeling, vlug tot onvoorspelbaarheid en de ervaring van normenloosheid kunnen leiden. De voorspellingsmogelijkheid die samenhangt met de veralgemeende betekenissen, opent daarentegen het perspectief van grotere variatiemogelijkheden op het vlak van de plaats van de handeling en van de concrete, lexicaal te duiden aard ervan. Zij brengt tevens de betekenissen van het handelen, de waarden en de principes die het handelen oriënteren, dichterbij de oppervlakte van het sociaal waarneembare en het sociaal bespreekbare. In de mate dat onze maatschappij verder zal worden gekenmerkt door processen van differentiatie, door de toename van reële, doch normatief georiënteerde individuele vrijheid (cf. Alexander, 1978), door de verdere abstrahering en veralgemening van rolverwachtingen en de toenemende kansen op reflectie over de principes die het handelen oriënteren (cf. Habermas, 1979: 67-94), kunnen we trouwens verwachten dat de normering van veralgemeende betekenissen een betere toekomst beschoren is dan de normering van concrete, lexicaal geduide handelingen.

Onze vaststellingen zijn echter nog onvoldoende om echt te kunnen spreken van een normatieve structuur van zingeving, die zich rond de veralgemeende betekenissen van de tijd zou hebben opgetrokken. Het bestaan van zo'n structuur veronderstelt wat wij een interactieve relatie tussen de betekenissen van de tijdsbesteding en de parameters van de tijd hebben genoemd. Deze is, zoals het eerder gegeven voorbeeld van de fuif moet duidelijk maken, onmisbaar voor het begrijpen van de temporele normering. De sociale betekenis van de ochtend maakt het normatief onwaarschijnlijk dat een activiteit met een sterke vrijetijdsbetekenis als een fuif, op dat tijdstip wordt ingericht. Het tijdstip zelf maakt aan de sociale actoren echter duidelijk dat een bijeenkomst 's morgens, zelfs tegen bepaalde andere indices zoals de balzaal, de ballonnen, de feestelijke kledij van de gastvrouw... in, geen fuif zal worden. Het is deze duiding van het gebeuren in functie van de timing ervan, die bepaalde gedragsverwachtingen in de hand werkt, de kans verkleint dat de bijeenkomst uitgroeit tot een fuif en de oriënterende kracht van normen bevestigt en reproduceert. Indien de veralgemeende betekenissen echt voor normerende zingeving worden gebruikt, moeten we derhalve kunnen vaststellen dat de betekenis die aan het handelen wordt gegeven, afhankelijk is van de timing van het handelen. In welke mate dat het geval is, wordt onderzocht in de volgende paragraaf.

6. De tijd van de betekenis

Het is zeer moeilijk om, controlerend voor de (lexicaal geduide) aard van de activiteit, het effect van de timing op de betekenis te onderzoeken. In de eerste plaats veronderstelt een controle op de aard van de bezigheid een groot aantal waarnemingen. Uit ervaring weten we nu dat zelfs 3652 geregistreerde activiteiten eigenlijk te weinig is, en tot vrij grove groeperingen van activiteiten noopt¹⁷, die dan weer tot grotere metingsfouten kunnen leiden. Ten tweede beschikken we over bitter weinig aanwijzingen betreffende de wijze waarop de interactie tussen de temporele parameters en de betekenis van het handelen zich concreet voordoet. De auteurs die aandacht hebben betoond voor die relatie, hebben zich spijtig genoeg beperkt tot anecdotes en voorbeelden. Systematisch interpretatief en empirisch-analytisch onderzoek, ontbreken nagenoeg volkomen. Wat het uitermate moeilijk maakt om hypothesen te vormen betreffende de specifieke wijze waarop de hier besproken betekenissen van de tijdsbesteding in interactie treden met de timing van het handelen. Men moet de vorm van die interactie echter noodgedwongen specificeren wil men kunnen nagaan of deze zich ook werkelijk voordoet. Onze analyse dient derhalve eerder te worden beschouwd als tentatief. Het is de bedoeling op een systematische wijze na te gaan of de interactie zich voordoet. Het kan (nog) niet onze ambitie zijn precies aan te geven hoe zij zich voltrekt.

Voor deze tentatieve toets weerhouden we groepen van activiteiten die homogeen zijn naar betekenis en die op een uitgesproken wijze worden geduid in termen van de ene of de andere van de hier weerhouden betekenissen. Voor die handelingen gaan we na of hun duiding afhankelijk is van de timing.

Als hypothese stellen daarbij dat men, in het geval van een interactieve relatie, zou moeten vaststellen dat de onderscheidende betekenis van een handeling meer uitgesproken wordt op een moment dat bij die betekenis past en afzwakt op een minder geschikt ogenblik. Om de gepaste tijdsbestekken van elkaar te onderscheiden, gebruiken we de waarnemingen betreffende de verdeling van de betekenissen over de wekdagen, zoals we die in de vorige paragraaf hebben gerapporteerd. Bij de tewerkgestelden hebben de voor- en de namiddag een sociale betekenis, de avond een vrijetijdsbetekenis. Bij de werklozen is het vooral de voormiddag die zijn sociale betekenis behoudt en verschilt van de avond en de namiddag. Voor wat betreft de activiteiten met een sterke sociale betekenis verwachten we derhalve dat zij bij de tewerkgestelden die betekenis in de voor- en de namiddag op een nog meer uitgesproken wijze krijgen dan op andere tijdstippen. Van de werklozen wordt verwacht dat zij aan die activiteiten in de voormiddag een sterkere sociale betekenis geven dan in de namiddag of de avond. De verwachtingen betreffende de activiteiten die worden geduid in termen van persoonlijke behoeftebevrediging, liggen net omgekeerd. Hier verwachten we bij

de tewerkgestelden een meer uitgesproken duiding 's avonds dan overdag, en bij de werklozen een gelijkaardig verschil tussen enerzijds de avond en de namiddag, anderzijds de voormiddag.

Om die hypothese te operationaliseren weerhouden we betrekkelijk homogene groepen van activiteiten die, ofwel hoog scoren op de ene betekenis (een gemiddelde factorscore van minsten .20) en laag op de andere (een factorscore van hoogstens -.10), ofwel uitermate hoog scoren op één betekenis (factorscore hoger dan .70), ongeacht de score op de andere. Daarenboven werden enkel die activiteitengroepen weerhouden waarvoor we over minstens 50 waarnemingen beschikken. De geselecteerde activiteiten zijn opgenomen in tabel 4, samen met hun scores op de betekenissen. In tabel 5 worden de scores op de betekenissen weergegeven voor elk van de onderscheiden delen van de dag.

Aan het werk blijkt men, zoals verwacht in het licht van onze hypothese, in de voormiddag een meer uitgesproken sociale betekenis te geven dan in de namiddag. De sociale duiding van het werk is dan in de namiddag weer meer uitgesproken dan op andere tijdstippen¹⁸. Hetzelfde geldt voor de activiteiten i.v.m. de werkloosheid (stempelen, solliciteren, advertenties nakijken, aanmelden bij R.V.A., ...). Voor deze activiteiten is de sociale betekenis groter in de voormiddag dan in de namiddag. Onze hypothese gaat eveneens op voor de betekenis die de werklozen aan het huishoudelijk werk geven. Deze uitgesproken sociale bezigheid krijgt in de voormiddag een hogere sociale betekenis dan in de namiddag en zij krijgt de laagste sociale betekenis in de avond. Onze hypothese wordt ook voor de vrijetijdsactiviteiten bevestigd. Tewerkgestelden duiden die bezigheden 's avonds meer in termen van persoonlijke behoeftebevrediging dan op andere tijdstippen. Bij de werklozen ziet men, zoals verwacht, vooral een contrast tussen de voormiddag enerzijds, de namiddag en avond anderzijds.

Naast die toch wel erg overtuigende bevestigingen van de hypothese, zien we echter dat voor 3 van de 8 hier doorgevoerde toetsen, de hypothese niet opgaat. Voor verplaatsingen en voor het huishoudelijke werk van tewerkgestelden, doen zich weliswaar interactie-effecten voor, doch niet in de vooropgestelde richting. Voor wat betreft het huishoudelijke werk van de tewerkgestelden, laat die afwijking zich misschien wel verklaren door het feit dat deze bezigheid bij hen een niet al te hoge sociale betekenis heeft (factorscore = .13). Het zijn vooral de werklozen die aan die activiteit een sterke sociale betekenis geven (.38), blijkbaar in een poging om deze activiteiten meer op het bezoldigde werk te doen gelijken (Glorieux, 1986; Elchardus & Van Rossem, 1987). Voor de afwijkende vaststelling betreffende de verplaatsingen zien we geen overtuigende verklaring. Het is mogelijk dat deze de betekenis

Tabel 4: Weerhouden Activiteiten.

Achtviteiten met een uitgesproken sociale betekenis:

	Aantal	Gemiddelde Factorscore Sociale Bet.	Gemiddelde Factorscore Persoon. beh.
- Werk	213	.72	.16
- Activiteiten m.b.t. de werkloosheid	97	.74	-1.17
- Verplaatsen	470	.31	-.50
- Huishoudelijk werk, karweitjes, boodschappen, doe-het-zelf, ...	614	.28	-.10

Activiteiten met een uitgesproken duiding door persoonlijke behoeftenbevrediging:

	Aantal	Gemiddelde Factorscore Persoon. beh.	Gemiddelde Factorscore Sociale bet.
- Vrijtijdsactiviteiten (sport, recreatie, spelletjes, uitgaan, T.V., ...)	570	.50	-.66

Tabel 5: Gemiddelde betekenis van de handeling naar status van tewerkstelling en tijdstip (op weekdays).

Activiteiten met een uitgesproken sociale betekenis:

	Aantal	Gemiddelde Factorscore Sociale Bet.
- Werk (tewerkgestelden)		
Voormiddag (*)	96	.75
Namiddag	57	.68
Andere	42	.56
- Activiteiten i.v.m. werkloosheid (werklozen)		
Voormiddag	64	.89
Namiddag	19	.64
- Verplaatsen (tewerkgestelden)		
Voormiddag	24	.17
Namiddag	16	.33
Avond	18	.04
Andere	111	.46
- Verplaatsen (werklozen)		
Voormiddag	92	.47
Namiddag	31	.62
Avond	14	.48
Andere	65	.41
- Huishoudelijk werk (tewerkgestelden)		
Voormiddag	25	-.02
Avond	23	.15
Andere	57	.15
- Huishoudelijk werk (werklozen)		
Voormiddag	151	.34
Namiddag	39	.19
Avond	24	.11
Andere	145	.51

Activiteiten met een uitgesproken duiding door persoonlijke behoeftebevrediging:

	Aantal	Gemiddelde Factorscore Persoons. Beh.
Vrijtijdsactiviteiten (tewerkgestelden)		
Avond	66	.68
Andere	38	.56
- Vrijtijdsactiviteiten (werklozen)		
Voormiddag	40	.24
Namiddag	25	.66
Avond	103	.50
Andere	62	.32

(*) De voormiddag werd afgebakend tussen 8 u. en 12 u., de namiddag tussen 14 u. en 16 u. en de avond tussen 19 u. en 23 u. "Andere" zijn alle andere tijdstippen.

krijgen van de activiteit in functie van dewelke zij worden ondernomen en derhalve via de betekenis van hun bestemming of doel in interactie treden met de parameters van de tijdsordering.

7. Besluit

Samenvattend kunnen we stellen dat er zich interactie-effecten voordoen tussen de timing van een handeling en haar betekenis. De zin die aan handelingen wordt gegeven, blijkt afhankelijk van het tijdstip waarop deze worden gesteld. Men dient zich de normerende structuur van de zingeving derhalve voor te stellen als een stel van hanteerbare regels voor de duiding van het handelen, waarbij de tijd een constitutieve rol speelt.

Verder kunnen we uit deze analyse ook besluiten dat de aan de tijd gebonden, normerende zingeving van het handelen, zich toch minstens gedeeltelijk voltrekt op het niveau van veralgemeende betekenissen van de tijdsbesteding. De mogelijkheden die in zo'n veralgemening verscholen zitten, verdienen derhalve verdere exploratie.

De vrij eenvoudige hypothese waarmee hier werd gepoogd de interactie tussen timing en betekenis te vatten, leidt tot een aantal juiste predicties en kan derhalve als een richtsnoer voor verder onderzoek worden gebruikt. Het is tevens duidelijk dat die hypothese nog te eenvoudig is om de blijkbaar complexe grammatica van de aan de tijdsordering gebonden zingeving van het handelen, op exhaustieve wijze te vatten.

VOETNOTEN

- (1) Zoals dat spijtig genoeg veel is gebeurd in het vrijetijdsonderzoek. Wat volledig aan het conceptuele gezichtsveld van die onderzoekstraditie ontsnapte, is de mogelijkheid dat de zogeheten vrijetijd toe- of afneemt, niet ten gevolge van een verschuiving van tijd tussen verschillende tijdsbestekken, doch naar aanleiding van een herdefinitie van de tijd. Dat laatste kan bv. gebeuren als een bepaalde tijdsbesteding wordt beschouwd als iets dat in de eerste plaats persoonlijke bevrediging moet brengen (cfr. Adriaansens en Zijderveld, 1981 over het ethos van het "consumentisme").
- (2) De sociale evolutie van het tijdsbegrip werd reeds verschillende keren, zowel in historisch als in comparatief perspectief, geschetst en geïnterpreteerd (bv. Durkheim, 1968: 12-28, 727-35; Hallowell, 1937; Sorokin en Merton, 1937; Luhmann, 1968, 1976, 1982: 289-323; Thompson, 1967; Zerubavel, 1980, 1982; Elchardus, 1985, 1986: 8-11). Die interpretaties zijn consistent met de hier onderscheiden processen.
- (3) Dat betekent geenszins dat enkel nog de uurwerktijd kan worden gebruikt om het verstrijken van de tijd te meten of tijdstippen aan te duiden. Afhankelijk van de relevantiekaders waarin het handelen plaatsgrijpt en van de ervaringen die de sociale actoren met elkaar delen, kan elke zich herhalende en sequentieel te ordenen gebeurtenis (bv. de opeenvolgende woonplaatsen van een gezin, de regelmatig wederkerende T.V.-programma's, generaties...) worden gebruikt om de tijd aan te duiden en te meten (Zerubavel, 1979: 88-91; Elchardus, 1985: 325-327).
- (4) Voorbeelden van culturen zonder een veralgemeend, abstract tijdsbegrip zijn courant te vinden in de antropologische literatuur (zie bv. Eickelman, 1977; Evans-Pritchard, 1939; Hallowell, 1937; Maltz, 1968). De Nuer bv. die Evans-Pritchard beschreef, hebben geen term die het equivalent is van onze term 'tijd'. Zij hebben ook geen abstracte conceptie over de tijd als iets dat verstrijkt, kan verloren gaan, verspild of gespaard worden. Het localiseren van gebeurtenissen in de tijd gebeurt door te verwijzen naar activiteiten of andere gebeurtenissen. De ontwikkeling van een meer veralgemeend abstract tijdsbegrip in onze westerse cultuur vinden we o.a. beschreven bij E.P. Thompson (1963) die in dit verband spreekt van een verschuiving van taakorïentatie naar tijdorïentatie.
- (5) In deze bijdrage willen we m.a.w. het kritische potentieel van de veralgemening van de tijd exploreren: de mogelijkheid die zij inhoudt om zonder nostalgie de problemen van de hedendaagse tijdsordening benaderen.
- (6) De recente golf van belangstelling voor de sociologie van de tijd, kan o.i. worden geïnterpreteerd als een reactie op of een logisch gevolg van die maatschappelijke en culturele evolutie.
- (7) En die trouwens grote verwantschap vertoont met de opdeling die Claude Javeau (1970) reeds eerder gebruikte: temps de nécessité, temps contraint, temps obligé, temps libre.
- (8) We vermijden bewust de termen middel en 'resource' omdat deze reeds de connotatie van een instrumentele specificatie inhouden.
- (9) Voor empirische toepassingen van het zogeheten Tor-schema, zie Elchardus et al., 1984: hfst. XI; Glorieux, 1986).
- (10) De twee temporele dimensies vindt men verder uitgewerkt en toegelicht in Elchardus, 1985 en 1988, waar tevens de rol van relatieve invariantie en sequentiële orde in sociale theorievorming wordt belicht.
- (11) Het schema dat hier wordt voorgesteld, wordt door ons geenszins beschouwd als het enig mogelijke. We zijn echter wel van oordeel dat dergelijke schema's niet op louter

inductieve wijze kunnen worden opgebouwd. Zij dienen te steunen op algemene proposities betreffende het handelen en hun empirische adequaatheid moet blijken uit de mate waarin zij: (a) effectief het handelen van sociale actoren blijken te oriënteren; (b) doeltreffend zijn bij de interpretatie van dat handelen en van het vertoog dat rond dat handelen wordt opgebouwd.

- (12) De respondenten beslisten zelf over de afbakening van een handeling. Zij beschikten wel over een activiteitenlijst en hadden die samen met de interviewer doorgenomen. De lijst diende niet te worden gebruikt, doch gaf wel een idee van het detail dat in de zelf-rapportering van het handelen werd verwacht (voor meer details, zie Elchardus et.al., 1984: hfst. III).
- (13) Het gaat om een toevallige, gestratificeerde steekproef uit de bevolking van 784 nederlandsprekende Belgen uit het arrondissement Halle-Vilvoorde (grenzend aan het noorden, oosten tot het zuid-oosten van Brussel) die voldoen aan de reeds opgesomde voorwaarden en daarenboven gehuwd waren of samenleefden met een vaste gezelschap en minstens één kind ten laste hadden en die op het ogenblik van het onderzoek werkloos waren of in het verleden werkloosheid hadden ervaren. De gegevens werden verzameld in 1984.
- (14) Het lijkt geen twijfel dat een groter aantal items tot meer betrouwbare factorresultaten zou hebben geleid. Het zou dan echter onmogelijk zijn geweest die items bij elk van de gestelde handelingen in de loop van de dag, te laten registreren. We hebben op dit punt methodologische verfijning voorlopig ingeruild voor theoretische zin: de betekenis van het handelen kan niet in het algemeen, context-vrij worden bevraagd, doch enkel in het concrete, bij elke specifieke handeling die wordt gesteld.
- (15) Voor een meer systematische behandeling van de parameters van de tijdsordering - cyclus of wederkerigheid, duur, timing, sequentie en tempo- zie o.m. Zerubavel, 1979a, 1980; Lauer, 1981; Elchardus, 1983b; Glorieux, 1985).
- (16) Als weekdays werden hier beschouwd: maandag, dinsdag, donderdag en vrijdag.
- (17) De gebruikte groepering van activiteiten is als volgt samengesteld: (1) Arbeid (ook: koffiepauze tijdens het werk, wachttijd op het werk, ...); (2) Activiteiten i.v.m. werkloosheid (solliciteren, stempelen, aanmelden R.V.A., ...); (3) Huishoudelijk werk, boodschappen, karweitjes, ...; (4) Activiteiten i.v.m. kinderen; (5) Persoonlijke verzorging; (6) Eten; (7) Rusten, slapen, relaxen; (8) Andere persoonlijke behoeften; (9) Praten; (10) Vrijtidsactiviteiten (hobby's, recreatie, sportbeoefening, uitgaan, radio, T.V., ...); (11) Vorming en cursussen; (12) Activiteiten i.v.m. het verenigingsleven; (13) Activiteiten i.v.m. religie; (14) Verplaatsen; (15) Wachten.
- (18) De "andere tijdstippen" verwijzen naar de perioden van 23u. 01 tot 7u. 59, van 12u. 01 tot 13u. 59 en van 16u. 01 tot 18u. 59. Dit zijn de perioden van de nachtrust, de maaltijden, de verplaatsingen en, meer in het algemeen, de transitieperioden tussen de duidelijke sociologische voor- en namiddag en avond. De gemiddelde betekenis van een activiteit per tijdstip, werd slechts berekend indien we overminstens 10 waarnemingen beschikten. Vandaar dat de gemiddelde sociale betekenis van het werk niet voor de avond werd berekend.

BIBLIOGRAFIE

AS, D.

1978 Studies of Time-Use; Problems and prospects. in: *Acta Sociologica*, 21, 2: 125-141.

ADRIAANSENS, H.P.M., ZIJDERVELD, A.C.

1981 *Vrijwillig Initiatief en de Verzorgingsstaat; Cultuursociologische analyse van een beleidsprobleem*. Deventer, Van Loghum Slaterus.

ALEXANDER, J.C.

1978 Formal and Substantive Voluntarism in the Work of Talcott Parsons; A Theoretical and Ideological Reinterpretation. In: *American Sociological Review*, vol. 43: 177-98.

BECKER, G.S.

1965 A Theory of the Allocation of Time. in: *The Economic Journal*, September: 493-517.

BELL, D.

1973 *The Coming of Post-Industrial Society*. New York, Basic Books.

CORIAT, B.

1981 *De Werkplaats en de Stopwatch; Over Taylorisme, Fordisme en massaproductie*. Amsterdam, Van Gennep.

DEBOUZY, M.

1979 Aspects du Temps Industriel au Etat-Unis au Debut du Dix-Neuvième Siècle. in: *Cahiers Internationaux de Sociologie*, LXVII; Temps et Société, Paris, Presses Universitaires de France: 197-220.

DE GRAZIA, S.

1962 *Of Time, Work an Leisure*. New York, 20th Century Fund.

DURKHEIM, E.

1968 *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse*. Paris, P.U.F.

EICKELMA N, D.F.

1977 Time in a Complex Society; A Moroccan example. In: *Ethnology*, 1: 39-55.

ELCHARDUS, M.

1983 a De Ethiek van de Dualistische Conceptie van de tijd. in: *Vrije Tijd en Samenleving*, 31, 4: 343-373.

1983 b Van Vrijetijdsbeleid naar een Politiek van Tijdsordening. in: *Arbeid en Vrije Tijd: Morgen Anders*, C.S. C-Vormingswerk Brussel.

1985 Het Sociale Substraat van de Tijd, in: *Tijdschrift voor Sociologie*, 1985, 6, 4: 317-353.

1988 The Rediscovery of Chronos: The new rol of time in sociological theory. in: *International Sociology*, 1, 35-59.

ELCHARDUS, M., ENHUS, E., GLORIEUX, I., VAN ROSSEM, R.

1984 *Tijdsbesteding en Maatschappelijke Integratie van Werklozen* (4 delen). Brussel, V.U.B., Centrum voor Sociologie, TOR 1985/1.

ELCHARDUS, M., VAN ROSSEM, R.

1987 Werkloosheid en Verzorgende Tijdsbesteding; Een verklarende analyse. in: Meijer, E. (red.), *Alledaags Leven, Vrijetijd en Cultuur*. Tilburg, KUB - Centrum voor Vrijetijdskunde, 605-621.

- EVANS-PRITCHARD, E.E.**
1939 Nuer Time Reckoning. in: *Africa*, 12: 189-216.
- GEERTZ, C.**
1973 Person, Time and Conduct in Bali. in: Geertz, C.; *The Interpretation of Cultures*. New York, Basic Books: 360-411.
- GLORIEUX, I.**
1985 Vakantiespreiding als Modus van Tijdsordening; Ontwerp van een theoretisch referentiekader. In: Bollaert, L. & Kenis, D. (red.), *Vakantiespreiding*. Brussel, Centrum voor Vrije Tijd, Toekomst en Beleidsplanning, V.U.B.
- 1986 *Alienation and the Social Meanings of Time: Some results of a time-budget study among unemployed belgian workers*. Paper presented at the XIth World Congress of Sociology in New Dehli, Brussel, V.U.B., Centrum voor Sociologie, TOR 1986/2.
- GOODMAN, N.**
1972 Seven Structures on Similarity. in: Goodman, N. (ed.), *Problems and Projects*. New York, Bobbs-Merrill.
- GROSSIN, W., DECOUFLE, A.C.**
1979 Les Sociétés Industrielles et le Temps Programmé. in: *Revue Française des Affaires sociales*, 1: 49-61.
- HABERMAS, J.**
1979 *Communication and the Evolution of Society*. Boston, Beacon Press.
- 1984 *The Theory of Communicative Action*, Vol. 1. Boston, Beacon Press.
- HALLOWELL, A.I.**
1937 Temporal Orientation in Western Civilization and in a Pre-literate Society. in: *American Anthropologist*, 39: 647-670.
- HUBERT, H., MAUSS, M.**
1929 Etude Sommaire de la Representation du Temps dans la Religion et la Magie. in: *Mélanges d'Histoire des Religions*, 1929: 189-229.
- JAVEAU, C.**
1970 *Les Vingt-Quatre Heures du Belge*. Bruxelles, U.L.B. Editions de l'Institut de Sociologie.
- LAUER, R.H.**
1981 *Temporal Man; The meaning and use of social time*. New York, Praeger Publishers.
- LEWIS, J.D., WEIGERT, A.J.**
1981 The Structures and Meanings of Social Time. in: *Social Forces*, 60, 2, 432-62.
- LINDER, S.B.**
1970 *The Harried Leisure Class*. N.Y., Columbia Univ. Press.
- LUHMANN, N.**
1982 World Time and System History. in: N., Luhmann, *The Differentiation of Society*. New York, Columbia University: 289-323
- 1984 *Soziale Systeme; Grundriss einer Allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

- MALTZ, D.M.**
 1968 Primitive Time-Reckoning as a Symbolic System. in: *Cornell Journal of Social Relations*, 3: 85-112.
- MEAD, G.H.**
 1938 Supplementary Essays. in: *The Philosophy of the Act*, V: 523-663.
- PARSONS, T.**
 1967 *Sociological Theory and Modern Society*. New York, Free Press.
 1968 (oorspr. 1937) *The Structure of Social Action*. New York, Free Press.
 1971 Comparative Studies and Evolutionary Change. in: I. Vallier (ed.), *Comparative Methods in Sociology*, Berkeley, University of California Press: 97-139.
 1977 *The Evolution of Societies*. Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall.
- PRIGOGINE, I., STENGERS, I.**
 1979 *La Nouvelle Alliance*. Paris, Gallimard.
- REZSOHASY, R.**
 1984 Historische inleiding tot de studie der waarden. in: J. Kerkhofs en R. Rezsohasy, *De stille ommekeer, oude en nieuwe waarden in het België van de jaren tachtig*. Tielt, Lannoo: 11-37.
- SCHÖPS, M.**
 1980 *Zeit und Gesellschaft*. Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag.
- SCHWARTZ, B.**
 1974 Waiting, Exchange and Power; The distribution of time in social systems. in: *American Journal of Sociology*, 79: 841-871.
 1975 *Queuing and Waiting; Studies in the social organization of access and delay*. Chicago, The University of Chicago Press.
- SOROKIN, P.A., MERTON, R.K.**
 1937 Social Time; A methodological and functional analysis; in: *The American Journal of sociology*, 42: 615-629.
- TELLES, J.L.**
 1980 Time, Rank and Social Control. in: *Social Inquiry*, 2: 171-183.
- THOMPSON, E.P.**
 1963 *The Making of the English Working Class*. New York, Vintage Books.
 1967 Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism. in: *Past and Present*, 36: 56-97.
- ZERUBAVEL, E.**
 1979 a *Patterns of Time in Hospital Life*. Chicago & London, The University of Chicago Press.
 1979 b Private Time and Public Time; The temporal structure of social accessibility and professional commitments. in: *Social Forces*, 58, 1: 38-58.
 1980 The Benedictine Ethic and the modern Spirit of Scheduling; On Schedules and social organization. in: *Sociological Inquiry*, 50, 2: 157-169
 1982 The Standardization of Time; A sociohistorical perspective. in: *American Journal of Sociology*, 88, 1: 1-23.